

КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЯНА В ИСТОРИЯТА

ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕ И КРИЗИ В ОБЩЕСТВОТО НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА V-II ХИЛ. ПР. ХР.

доц. д-р Калин Порожанов

Периодът V - II хил. пр. Хр. е първият период от историята на Стария свят, по време на който се създават и развиват най-ранните цивилизации, формират се и се налагат на политическата сцена първите раннокласови държави. Най-добре те са изучени в Египет и Месопотамия. Признаци за наличие на такива, обаче, се откриват и в земите на Югоизточна Европа (ЮИ Европа) от това време. Пето, четвърто, трето и второ хилядолетие преди Христа е време, когато в ЮИ Европа (и СЗ Мала Азия) протича генезисът и началното развитие на Тракийската цивилизация, като най-северна от Източносредиземноморските цивилизации в Древността. Както е добре известно, нейният разцвет се наблюдава през I хил. пр. Хр. Познаването на обществените закономерности в континуитета и дисконтинуитета от предходните хилядолетия, обаче, са особено важни за разбиране на проявите на Тракийското общество (общества) през Античността. Ето защо, те са обект на внимание в настоящото изложение.

От културно-историческа гледна точка, *развитие на древно човешко общество*, означава, че населението което само организира себе си социално е и носител на общото си постъпателно развитие - на прогреса. Това се отнася, разбира се, общо за обществения прогрес на Човека, независимо от засвидетелстване на застой, временен регрес или изчезване на определени обществени форми. Човешките общества в Древността създават своите обществени структури в определени ГЕОГРАФСКИ РАЙОНИ, на които съответства, по-голяма или по-малка, ДЕМОГРАФСКА ГЪСТОТА. Това те правят чрез определени - за историческия момент - СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО, чрез по-активни или по-слаби КОНТАКТИ И ВЗАИМЕН ОБМЕН НА ИНФОРМАЦИЯ с по-близки и/или по-далечни други синхронни общества. Всички те, обаче, осмислят своето съществуване "под слънцето" и "на тази земя" с визия, която ние - днешните хора - наричаме ИДЕОЛОГИЯ, изразяваща РАННА ДЪРЖАВНОСТ.

Всъщност, това са и основните фактори, които оказват въздействие, предпоставят и представят развитието на човешките общества в Историята на Стария свят. Тук, на първо място, е поставен географският фактор, не защото смятам, че той има най-голямо значение, а защото той показва условията, при които се развиват общества на Древността. Впрочем, влиянието на всички фактори е единно и взаимозависимо. Отчитането само на един от тях или един от тях да се смята за единствено важен, а другите за маловажни, довежда до крайности в научното мислене. Това са добилите популярност в близкото минало понятия за детерминизмите: географски, демографски, социално-икономически, идеологически. Географският детерминизъм поставя развитието на човешкото общество предимно във функция от наличието на и промените в географските условия. Демографският отчита, че обществото зависи предимно от плътността на населението. Тук се имат пред вид също теориите за повсеместни миграции или другата крайност - за специфично самостоятелно развитие без външни влияния и взаимодействия; или пък - за изключителното въздействие, което цивилизованите страни оказвали на "варварите" от своята периферия. Социално-икономическият детерминизъм приема, че човешкото общество не се влияе от природните въздействия върху него; нещо повече - смята се дори, че човешкото общество може да променя природните закони. Идеологическият детерминизъм поддържа, че определяща и водеща е религията (като идеология) в отношението на обществата към заобикалящия ги свят и към тяхното собствено развитие.

За времето, когато се започва сериозното частно изучаване на тези фактори, при формирането на модерната наука история, особено през XIX и първата половина на XX в., детерминизмите са били обясними. Но в днешно време те изглеждат по-различно. Просто защото освен емпиричното натрупване в историята, при нейното осмисляне се променя и мисленето в науката.

I. Географските условия. По принцип, се приема като правило, че колкото по-развито е едно общество, толкова по-лесно то се справя с проблемите, поставени му от природата. И обратно, колкото по-ранно е в развитието си обществото, толкова то е по-зависимо от природата. Това мислене съответства на еволюционната теория на Ч. Дарвин, приложена към стаднално ранните човешки общности в историята на човечеството от Л. Морган и Ф. Енгелс. В днешно време, обаче, е ясно, че това правило не е съвсем толкова просто и елементарно. Все по-очевидно става, че зависимостта на човека от природата е валидна и в наше време, тоест, може да се каже на метафизично ниво, че тя е константна величина. Това е така, тъй като човешкото общество е производна и неотделима част от

самата природа. В този глобален смисъл диалектиката на еволюцията има право. Всъщност, самото общество действа като природен феномен. Този природен феномен се развива в определена екосреда, както бихме казали днес, тоест - при определени географски условия. Много важно е да се отбележи, че географски условия предпоставят, но не предопределят развитието на обществото. Те предпоставят развитието на стопански поминъци, които, в зависимост от конкретните си проявления, обуславят различни конкретни форми на стопанско-културен стереотип на обществата.

В географските условия науката география включва: релеф, климат, води, почви, растителност и животински свят. Тъй като, несъмнено определящ е климатът, тук ще се спра специално на него. Нека поясня, че именно от климата зависят до голяма степен и останалите елементи на географските условия.

В ЮИ Европа се срещат две основни климатични области: умерено-континентална и средиземноморска; като свързваща, между двете, на юг от Стара планина, се намира една преходна климатична област. Сравнението между сумата на зимните и сумата на летните валежи в средиземноморската - сочи тяхната приблизителна еднаквост. От гледна точка на условията за развитие на стопански отрасли това означава, че в нея съществуват добри условия за земеделие и скотовъдство. В умерено-континенталната - сравнението между тези суми не е еднакво, тоест, валежите - особено през летния сезон - са по-оскъдни. Поради това, условията за земеделие са налице, но не са така добри, както в средиземноморската. Този факт предпоставя по-активна роля на скотовъдството в стопанството на тази област.

Важно е да се отбележи, че при промени на климата най-осезателно това се чувства в умерено-континенталната климатична област, особено в нейната аридна част, в която се включват лесостепи, степи, полупустини и пустини.

Тези промени влияят също и върху средиземноморската област, но в по-слаба степен, омокотена от силното влияние на Средиземноморския басейн. Палеоклиматолозите определят промените на климата през VII-I хил. пр. Хр. приблизително така²:

- VIII/VII - V хил. пр.Хр. - **КЛИМАТИЧЕН ОПТИМУМ**, което ще рече, че тогава са съществували отлични климатични условия за начално - и дори бурно - развитие на обществото и неговото стопанство: земеделие и скотовъдство, отразено във великолепните култури на Неолита и Халколита в ЮИ Европа. Кулминацията на това развитие била през Халколита, и то особено в неговия край, когато достигнатото ниво довело до формирането и съществуването на най-ранните форми на

държавността.

-IV-III хил. пр. Хр.-НАМАЛЯВАНЕ НА ОВЛАЖНЯВАНЕТО И ЗАСУШАВАНЕ;

-почти цялото II хил. пр. Хр - ОВЛАЖНЯВАНЕ; (XX - XII в. пр. Хр.)

- края на II - средата на I хил. пр. Хр - ЗАСУШАВАНЕ;

-XI - IX в. пр. Хр. - НАМАЛЯВАНЕ НА ОВЛАЖНЯВАНЕТО;

-VIII - V в. пр. Хр. - ЗАСУШАВАНЕ.

Това означава, че през първия голям период, след климатичния оптимум, IV - III хил. пр. Хр. намаляването на овлажняването, започнало през IV хил. пр. Хр. и последвалото го засушаване - особено силно през III хил. пр. Хр. - тоест, цялостно намаляването на дъждовете, били съпроводени с намаляване на горите, което от своя страна довело до увеличаването на тревите. Като последици от тази климатична промяна, от една страна - районите на земеделие се ограничили в низините, равнините, долините на реките, крайбрежията на морята и езерата, от друга - пасбищата се увеличили за сметка на земеделската земя. Границата между степите и лесо-степите се придвижила много по-на север. Степта не само се увеличила, но и вече притежавала силно изразени свои характеристики. Те се проявявали в още по-силна колебливост на климата, представяща се с чести и редуващи се засушавания и оскъдни валежи. Така, променените географски условия в ЮИ Европа, създали условия-предпоставки за засилване на ролята на скотовъдството в стопанството на обществата, без отказване от традиционното земеделие, разчитащо само на валежите, но само там и дотолкова, където и доколкото то можело да се практикува. От своя страна, това наложило по-голяма мобилност на обществата (по суша и по вода), в сравнение с предходния период. Израз на това, през РБЕ, е както Циркумпонтийската металургическа провинция и археологическа общност на културите, така и заселването на много от островите в Егеида, за което ще стане дума по-долу. Очевидно, на обитателите на ЮИ Европа, от този период, се наложило да бъдат не само и толкова земеделци, колкото особено добри скотовъди, а също така - опитни моряци и рибари.

Не е излишно да се каже, че засушаването през III хил. пр. Хр., за ЮИ Европа, която се явява северната част на Източното Средиземноморие, не било изолирано явление. По същото време, особено след средата на III хил. пр. Хр., в южната част на Източното Среди-земноморие, в Египет (Североизточна Африка) засушаването е една от причините за приключване на епохата на Старото царство, заменено от т.нар. Първи преходен период. Според домашни писмени извори, засушаването в Египет превърнало река Нил във вадичка, която всеки можел да прецапа,

настъпил повсеместен глад и масова смъртност сред населението³.

През следващия период, началото - приблизително края на II хил. пр. Хр., географските условия отново се променили - настъпило овлажняване. В умерено-континенталната аридна зона, в следствие на това, границата между лесо-степите и степите се преместила отново далеч на юг. Самите степи станали подходящи за много по-разширена и активна земеделска дейност, отколкото в предходния период. Условията за развитие на земеделието - в преходната и в средиземноморската област - несъмнено също станали по-добри.

Промените в климата - засушаване и овлажняване - неминуемо водели или до накръняване основите на древното земеделско-скотовъдно стопанство, или до неговото засилване, чрез по-благоприятни условия за развитието му. Овлажняването създавало предпоставки за увеличаване на селскостопанската, и особено на земеделската, продукция. То, от своя страна, позволявало на обществата да натрупват не само повече излишъци, но и да изхранват по-голямо количество население. Така, постепенно, количеството население се увеличавало. Това увеличено количество население, обаче, при засушаване, трудно можело да се изхрани от същата територия. Поради това се налагало то да търси нови земи за своето земеделско-скотовъдно стопанство. Очевидно, засушаването силно деформирало стопанството и резултатите от неговата дейност, то налагало промени и на самото общество. По неизбежност, обществото ставало по-мобилно, отколкото обикновено. Това е и най-вероятната причина в тракийските земи на ЮИ Европа, през РБЕ, да се наблюдава многовековно проникване на население от север - прогонено от невъзможността за изхранване в старите си обиталища. Това население идва и се инфилтрира бавно и сигурно с автохтонното⁴. Вероятно, това е една от ранните фази на *индоевропетацията* в ЮИ Европа, схващана като културно-исторически процес, а не само и толкова като ефимерно хипотетично преместване и движение на народи, като носители на съответните езици.

Разглеждането на географските условия показва, че промените на климата, забавят, задържат или ускоряват развитието на стопанството, а от там - опосредствано - и обществото. За ЮИ Европа, през V - II хил. пр. Хр., географските условия се оказват такива, че позволяват ограничено натрупване на човешки маси на единица обработваема (включително и пасбищната) площ, спрямо съответстващото ниво на развитие на оръдията на труда или с други думи казано - средствата за производство и натрупване. Тоест, тук липсват периодичните сезонни редовни разливи на големи реки като Нил, Тигър и Ефрат, където продуктивността на земеделието и изключително висока, фактор, който позволява и изхранване на много по-голямо количество население. В ЮИ Европа селското

стопанство разчита само на валежите, чиято оскъдица и нередовност е пагубна за земеделието, но не и за скотовъдството. Това важи особено силно за северните степни райони на ЮИ Европа, по-слабо - за преходната област, и най-слабо за средиземноморската климатична област.

II. Средства за производство.

1. Металургия. Оръдията на труда, в Древността, се правят от камък, рог, кост, дърво, а по-късно - и от метал. Металните оръдия на труда се използват предимно за изсичане на гори и за обработка на дърво. Изсичането на гори, обаче, е в пряка връзка със земеделието, защото освободените от дървета земи се разорават и засяват с житни култури. Въпреки масовата употреба на каменни и други неметални оръдия на труда, от гледна точка на историческата перспектива, най-голямо значение имат тези от метал. Защото, важно е да се оцени техническото изобретение и неговото въвеждане; важно е да се види в него тенденцията на развитие, което значи, че обществото има нужда от него и е в състояние да го ползва, тоест, да променя собственото си битие. Ето защо, първо ще обърна внимание на металургията, а сетне и на останалите основни поминъци - земеделие и скотовъдство.

За епохата на Халколита Е. Н. Черних определя в ЮИ Европа една Балкано-Карпатска металургическа провинция⁵, която - по хронология, по добив и разпространение на метала (мед) значително превъзхожда подобните ѝ в Западна Азия. Това значи, че още през V хил. пр. Хр. ЮИ Европа е най-ранната в света и най-активна металургическа зона.

През РБЕ технологичният напредък от Халколита довел до откриването и въвеждането в масова употреба на арсенов бронз. Неговите качества надминавали тези на "чистата" мед. Очерталият се, още от Халколита, район - между Егейско море, Карпатите и на североизток до р. Днепър - се запазил и през РБЕ. В металургично отношение той останал единен и на еднакво технологично равнище. Липсата на руда в по-северните/североизточни части се компенсирала с нейния внос от южните.

В началото на II хил. пр. Хр. в ЮИ Европа започнал да се употребява калаен бронз⁶. Сигурно е, че тази новост е била предизвикана от необходимостта да се усъвършенстват оръдията на труда. Нуждата те да бъдат по-здрави за да се постига по-висока производителност на труда е съществувала още през III хил. пр. Хр., когато поради засушаването възможностите за изхранване от земеделието силно намалели. Вероятно, тази нужда, е една от основните причини, която накарала общините с металурзи, които имали дълголетен опит, умения и навици, да въведат в употреба открития още през Халколита калаен бронз⁷. От калаен бронз, най-вече през втората половина на II хил. пр. Хр., били изработвани не

толкова оръдия на труда, колкото оръжия. А това е показателно за развитието на обществото.

Към края на II хил. пр. Хр., в ЮИ Европа, настъпва Ранножелязната епоха (РЖЕ). Нейната начална дата се мести във все по-късно време от юг на север: от ХП/ХІ в. пр. Хр. - в Южнодунавските земи - до IX/VIII в. пр. Хр. към района на р. Днепър и източно от нея. Желязото, не само метеоритно, било познато в Древния свят още от IV и III хил. пр. Хр., включително и в ЮИ Европа⁸. То дори се получавало като чугун при добива на мед от полиметалните руди. Но тогавашните металурзи не са могли да го обработват. Начинът на обработка и усвояването на желязото бил плод на високото ниво на развитие на къснобронзовата металургия. Изглежда, това бил полицентричен процес за Евразия, но за ЮИ Европа той започнал да се осъществява, както по всичко личи, в нейния юг. Внедряването на желязото бил изключително революционизиращ процес в техническото, а следователно с перспектива и в социалното развитие на древните общества.

2. Земеделие и скотовъдство. През епохата на халколита, както още през неолита, в ЮИ Европа основен поминък на населението било земеделието. Подсечно-огневата система и разкопаването, а вече и разораването, на земята били в тази и следващите епохи основни начини за овладяване и обработка на земята. Това в пълна мяра се отнася и за Северночерноморските степи⁹.

Скотовъдството бил другият важен поминък на тогавашното стопанство. Основните отглеждани животни били: едър и дребен рогат добитък, свиня и кон. В зависимост от локалните географски условия, и по-конкретно - от тревната покривка, като основно стопанско животно, на едни места и в различни епохи, преобладавал едрият рогат добитък, на други - конят, на трети - дребният рогат добитък¹⁰.

През IV и III хил. пр. Хр. в ЮИ Европа като основен поминък оставало земеделието, но определено се засилила ролята на скотовъдството. Това се отнасяло, особено силно - за степните райони и, по-слабо - за областта с преходен климат. В тези райони засушаването било най-осезателно. По-малкото валежи били пагубни за земеделието. Очевидно, през РБЕ в ЮИ Европа, климатичните промени наложили намаляване на дела на земеделието в стопанския живот и засилване ролята на скотовъдството, което е добре документирано в разкопаните археологически обекти¹¹.

През II хил. пр. Хр. земеделието отново засилило своята тежест в икономиката. Това се дължало на благоприятните географски промени. В степите то се развивало по реките, където почвите и относителната стабилност на валежите, позволявали това. През II хил. пр. Хр. земеделските райони били много повече, отколкото през предходното

хилядолетие. Особено показателни са данните в Северночерноморските степи. На т. нар. Симферополска стела от Кримския полуостров, датирана края на III - първата половина на II хил. пр. Хр., е изобразено рало. Дървено рало, от същата епоха, е открито в могилено погребение в степта. С датировка II хил. пр. Хр. са и откритите в степния район много хромели, каменни мотики, бронзови сърпове и житни храни, на изток, до р. Волга, включително¹².

Скотовъдството оставал другият важен поминък. Неговата относителна специализираност се запазвала, спрямо конкретните условия, в отделните географски райони. Но промените на географските условия внесили коректив и в него. Като пример ще посоча Долна Волга, където днес степите преминават в полупустини. Докато през III хил. пр. Хр. основно стопанско животно там бил дребният рогат добитък, то през II хил. пр. Хр. с първостепенно значение станал едрият рогат добитък.

Средствата за производство показват постъпателно развитие през V-II хил. пр. Хр.. Особено важни, в това отношение, се оказват: IV хил. пр. Хр., когато започва РБЕ; началото на II хил. пр. Хр. и втората половина на II хил. пр. Хр., когато започва да се развива Среднобронзовата (СБЕ) и съответно Къснобронзовата епоха (КБЕ); и края на II - началото на I хил. пр. Хр., когато е началото на РЖЕ. Тези периоди сочат кризи в развитието на старите технологии и поява на нови. Очевидно, развитието на обществото налага тези кризи като обществото само решава изхода от тях, чрез постъпателно развитие.

Сръчностите на населението в основните занаяти - земеделие и скотовъдство - били на достатъчно високо ниво. Но, както личи географските условия предпоставяли силното развитие на скотовъдството. А това неизбежно давало отражение, както в стопанството, така и в социалната структура на обществото.

III. Човекът като демографски фактор. Човекът сам по себе си е производителна сила единствено в социума. Тази производителна сила може да бъде изучавана само косвено, чрез останките от селищата, некрополите, култовите места и други археологически обекти. Тук неизбежно се стига до въпроса за количеството население. По този въпрос и неговото значение за ролята му в историческия процес на Древността се смята, че по-голямото количество население извършва по-бързо качествени промени в своя социум, в сравнение с по-малкото количество население; при съществуващи приблизително равни други условия. Това се приема за аксиома, защото в Древността, по-голямото количество население има и по-голям производствен потенциал. Така например, големите иригации в Двуречието се появили и функционирали, защото достатъчно голямото количество население, което било нужно да ги

обслужва, само било там, то - това население - ги и създало. Критерият за количеството население още по-силно важи за родово-общинните отношения, когато социално-икономическите различия на практика не съществували. Поради това и значимостта на обществения продукт зависела изключително много от човешките ресурси. Малолюдността на едно общество, в Древността, забавяла неговия прогрес, задържала развитието му спрямо по-многолюдното общество. Това ще рече, че поранната историческа перспектива била реалност пред историко-географските райони с по-висока демографска наситеност.

Тук за целите на изложението, ще използвам направени изводи и изчисления, дотолкова, доколкото те могат да дадат приблизителна представа и относителни данни за демографската наситеност на отделни историко-географски региони. Демографските процеси за Древността, които имат по-общ характер, твърдят, че особено в т.нар. *първобитно общество* населението се увеличавало много бавно¹⁴, както поради неблагоприятните климатични условия, така и поради ниското ниво на развитие на средствата за производство. В това отношение много показателни са следните приблизителни данни¹⁵: докато за VII хил. пр. Хр. човечеството на Земята се изчислява на около 5-10 млн души, то през V хил. пр. Хр. - на 30 - 50 млн. души. През III - II хил. пр. Хр. в Египет живели 7 млн., а във Вавилон - 4.5 млн. Тези данни са много общи и относителни, но те показват тенденция за стремително нарастване на населението именно в най-плодородните земеделски райони, характеризиращи се със сезонните разливи на големите реки - в случая Нил, Тигър и Ефрат.

На територията на ЮИ Европа, в Древността, демографската наситеност, без съмнение, е във функция от равнището на развитие на средствата за производство и от географските условия. Както вече стана дума по-горе, средствата за производство тук са на най-високо за времето си техническо и технологично ниво. В географските условия, обаче, се наблюдават различия. По-трудните условия за живот и резките климатични промени, особено в аридните райони, оказват решително въздействие върху възможността за изхранване на населението, а следователно - и върху неговото количество. По-благоприятните условия за живот в преходната и средиземноморската климатични области дават възможност за по-голямо количество население.

Така например, за територията на днешна България (примерът е сполучлив, защото обхваща южната част на степната област, преходната и северната част на средиземноморската) населението от епохата на Халколита, т.е. V хил. пр. Хр., се изчислява на 100 000 - 120 000 души¹⁶. Но, като се има пред вид, че даже за първата половина на I хил. пр. Хр.,

съотношението между Северна (от р. Дунав до Стара планина) и Южна (от Стара планина до Бяло море) Тракия е 1 : 4,5¹⁴, то делимостта на съотношението между V и I хил. пр. Хр. вероятно е била още по-голяма. Все пак, дори и при такова съотношение, ще се окаже, че през Халколита в днешна Северна България са живели около 18 000 - 23 000 души, а в Южна - 82 000 - 97 000 души. Съотношението показва не толкова и само количеството на населението, колкото показва и неговата гъстота на единица обработваема (и пасбишна) площ. Видно е, че за преходната и средиземноморската области населението ще да е било доста повече, а и по-гъсто разположено, спрямо това в юга на умерено-континенталната (степна) област.

През IV и III хил. пр. Хр. намаляването на овлажняването и засушаването на климата в ЮИ Европа едва ли ще да е било благоприятно за увеличаване на естествения прираст на населението. Напротив, както стана дума по-горе, засушаването е бил много тежък процес, който най-осезателно се чувствал в степната и по-слабо в преходната област. При общия спад на изключително бавните темпове за увеличаване на населението в Древността, в ЮИ Европа, дори е възможно и намаляване на неговото количество, чрез изселване - поради липса на възможност за изхранване. Тоест, може да се допусне демографска криза.

През II хил. пр. Хр., когато настъпва овлажняването и започва използването на калаен бронз, условията за увеличаване на населението в ЮИ Европа били налице. Това особено добре личи през втората половина на хилядолетието, когато за територията на днешна България селищата стават по-големи и са разположени по-нарядко¹⁵. Това означава, че тези селища притежават повече земя за изхранване на многолюдното си население. А това има голямо значение за динамиката на социалния живот, тъй като постепенно увеличилото се население ще има и нови изисквания към своето обществено битие.

За първата половина на I хил. пр. Хр., населението в Северна (Южнодунавска) Тракия се изчислява на 150 000 - 200 000 души, а в Южна - на 600 000 - 700 000 души¹⁶. Това ще рече, че от V до I хил. пр. Хр. населението се увеличило около 7,5 пъти. Както изглежда, най-високите темпове са били през втората половина на II хил. пр. Хр. Увеличеното количество население безспорно е фактор за развитието на обществото. Самото то - увеличеното и увеличаващото се количество население е причина за наличието на държавността и държавата.

IV. Контакти и взаимен обмен на информация. Контактите и взаимният обмен на информация в Древността се осъществяват най-интензивно по вода, най-вече - по море. Близо четвърт век вече, за Древността на ЮИ Европа, те се обединяват с термина *Тракия Понтика*,

който е и своеобразен научен инструментариум. Поради по-добрата проученост на Българското Черноморие, изворовите данни за Тракия Понтика от него са най-многобройни.

IV. 1. Селища. Най-ранните открити и проучвани (на суша и под вода) селища са тези от Късната медна епоха - КМЕ (края на V хил. пр. Хр). Те най-добре се представят от *Археологическата култура Варна*, в която се включват обекти от Западното Черноморие от устието на р. Дунав - на север, до Странджанското Черноморие - на юг, като вероятно достига до протока Босфор.

До сега са известни най-малко о селища и някои от техните некрополи.

Цивилизацията от КМЕ от Западното Черноморие несъмнено е свързана с морето. Сигурни свидетелство за това е - на първо място - разпространението, както на север, така и на юг, на добиваните и изработвани в Тракия, най-ранни за Европа!, метали и метални произведения (предимно от мед, но и от злато). Това разпространение е ставало с плавателни съдове по вода, защото през тази епоха колата, теглена от животни, все още не е била изобретена. На второ място - свидетелство за мореплаване - са откритите черупки на средиземноморските мекотели *Dentalium* и *Spondylus* от Варненския некропол, които са били използвани за специфичните нужди на обществото - или като домонетни форми на пари или/и в култово-обредните церемонии. На трето място - са откриваните в селищата останки от риболова като поминък на населението, който в морето несъмнено се извършва с плавателни съдове.

Морска е и цивилизацията по крайбрежията на ЮИ Европа, СЗ Мала Азия и островите в Егеида от Ранната бронзова епоха. Очевидно, обитаването на морските крайбрежия е било един от начините за спасение от засушаването във вътрешността. За това свидетелства не само установената циркумпонтийска и северноегейска археологическа общност²¹, но и голямото разпространение на крайбрежни морски селища през тази епоха. Локализираните селища от днешното Българско Черноморие, което е основна част от Западното Черноморие²², през РБЕ се увеличават около два пъти, а риболовът като поминък, свързан с морето сега заема много по-значително място в стопанския живот на населението. Активната проява на *Троадската култура* по северо-западното крайбрежие на Мала Азия и заселването на повечето острови в Егейско море е през РБЕ²⁴. Това е несъмнен признак на по-активна морска култура на населението, спрямо предходната епоха. В Северна Егеида, която е генетично и типологично свързана с ЮИ Европа и СЗ М. Азия, се развиват крайбрежни морски раннобронзови култури както следва: на о. Лемнос тя е известна с епонима *Полиохни*²⁵, на о. Лесбос - с епонима *Терми*²⁶, а на о.

Самотраки - при *Микро Буни*²⁷. В Южна Егеида раннобронзовите морски култури са най-добре представени на *Цикладските острови*²⁸.

Очевидно е, че центровете на раннобронзовата цивилизация по крайбрежията на Черно, Мраморно, Егейско море и неговите острови, се развиват от общества, чиито носители са хора, които познават, ценят морето и умело плават по него. Тоест, това са прояви на морска цивилизация.

По-малко на брой, за сега, са откритите селища на траките от Черноморското крайбрежие през II хил. пр. Хр. Най-вероятни причини за това са подобрените условия за земеделие във вътрешността, но също така и трангресиите/регресиите, тоест - промените на морското равнище. Тези селища се локализируют предимно чрез керамични фрагменти. Материалите от разкопките на селищата от Северното Българско Черноморие показват, че риболовът е един от важните поминъци на населението, които несъмнено е свързан с активната употреба на плавателни съдове.

Активна употреба на кораби се илюстрира великолепно от откритите 4 метални слитъка с форма на опъната волска/овча кожа. Три - от Северното Българско Черноморие, един - от Южното³⁰. Първият, изваден от водите на нос Калиакра, е уникален. Той е с тегло 1.5 кг и съдържа основно злато (около 0.5 кг) и сребро (около 0.3 кг). Вторият, от с. Черково на р. Русокастренска, която се влива в Мандренското езеро, което е свързано с морето, е само от мед и тежи 26 кг. Другите два - от Добричкото крайбрежие - са също от мед и с тегло от по 26 кг, всеки от тях. През II хил. пр. Хр. такива медни слитъци се превозвали из цялото Източно Средиземноморие само на кораби. Те изпълнявали двойна роля. От една страна - медта се откарвала за направа на бронз в земя, където липсвала; така, тя служела за търговски обмен. От друга страна - те били домонетно платежно средство - един вид валута на своето време. Това се потвърждава и от състава на златно-сребърния слитък от Калиакра. Датировката на такива слитъци от Източното Средиземноморие ги отнася в КБЕ, т.е. XVI/XV - XII/XI в. пр. Хр. Вероятно четирите слитъка от Черноморска Тракия са били предназначени за превоз по море с тракийски кораби. Техните пристанища със сигурност се локализируют чрез анкразите на каменни котви с отвори от II - началото на I хил. пр. Хр.

Например, от края на II - началото на I хил. пр. Хр. по Западното Черноморие сравнително добре е проучено и публикувано крайбрежното тракийско селище с пристанище при гр. Несебър, известно с древното си тракийско име Месамбрия. Селището е разположено на полуостров в морето, оградено е с каменна крепостна стена и има официален каменен вход-порта в СЗ страна на крепостта-полуостров. Прави впечатление, че точно срещу портата на този тракийски град, в морето се открива анкраз

само от каменни котви с отвори. Очевидно, тези котви са от тракийските кораби, обслужвали нуждите на тракийския царски град Месамбрия в края на II и началото на I хил. пр. Хр. Именно те локализируют пристанището на тракийския предгръцки град във вековете между XII и VII в. пр. Хр., когато новото засушаване във вътрешността отново активирало по-активно живота по крайбрежията, където условията за това несъмнено били подобри. Керамика от Ранножелязната епоха - РЖЕ (XII/XI - VIII/VII в. пр. Хр.), която сочи тракийски крайбрежни селища за времето преди Елинското разселване по Черноморска Тракия е открита на много места. Тя потвърждава активното присъствие и корабоплаването на траките от Западното Черноморие по това време.

IV.2. Корабите. Както стана дума по-горе, добре известно е, че древнотракийските земи били изключително добре развит металургичен център още от епохата на Халколита³². Медта се изнасяла от тракийските земи на север и на юг в общества, където тя липсвала. Това несъмнено се извършвало с плавателни съдове. Една от основните причини за мореплаване през Бронзовата епоха също било търсенето и доставката на мед, а през II хил. пр. Хр. и на *калай*. Тези метали били нужни за производството на *бронз*. Медта и нейните сплави се използвали за изработка, преди всичко на оръжия и предмети, свързани с култа. Доказателство за използването на риболовни плавателни съдове през РБЕ на Тракия Понтика са откритите кости на делфини и паламуди от подводните археологически разкопки на селището при Урдовиза³³. Подходящи за сравнение са резултатите от проучванията на няколко модела и изображения на плавателни съдове от РБЕ, открити на Цикладските острови³⁴. Представените плавателни съдове са с гребла и са тип *пирога*, като най-вероятно се използвали за транспорт, война и риболов.

Съществува и друго интересно свидетелство за кораби от III хил. пр. Хр. Това е известният *Нож от Дорак*³⁵. Селището Дорак се намира недалеко от южния бряг на Мраморно море и е представител на *Троадската култура*. От тук са разкопани гробници със съкровища, датиращи от средата на III хил. пр. Хр. На един от 12-те мечове-ножове са изобразени 17 кораба. Тези кораби имат гребла, но имат още мачти за платната, имат и рулеви (кърмови) гребла за управление. Тоест, те са истински гребно-ветроходни кораби. Специалистите по морска история и по история на корабите, обаче, изразяват съмнение за принадлежността на ножа-меч с изображенията на кораби към средата на III хил. пр. Хр. и като го предатират го отнасят в средата на II хил. пр. Хр.³⁶

За II хил. пр. Хр. данните в това отношение са значително повече. Един от сигурните аргументи са *каменните котви с отвори* от Западното Черноморие. Основното количество от тях (около 2/3) се датира във II

хил. пр. Хр. и особено неговата втора половина а дъуга по-малка част (към 1/3) в КХЕ и РБЕ. Количеството на този вид котви е над 150 броя. Петрографските изследвания³⁸ сочат, че около 90% от тези котви са местни -, а около 10% - са чужди. Тяхната големина и тегло недвусмислено показват, че някои от тях са обслужвали кораби до 200-300 тона водоизместимост. Това очевидно са котви от флотите на траките от Западното Черноморие. Няма основания да се мисли, че в Мраморно море и в Егеида не са плавали подобни тракийски кораби.

Как изглеждат те? Ако предатировката на ножа-меч от Дорак със сигурност го отнася в средата на II хил. пр. Хр., то 17-те кораба, изобразени върху него, дават изключително добра представа конкретно за троянските кораби и по-общо - за тракийските. Това са гребни и гребно-ветроходни кораби, които имат една мачта, едно четириъгълно платно и по 10-15 гребла на борд, т.е. общо 20-30 гребци. Тези кораби са универсални - за търговия, война и транспорт. Точно за такива кораби Омир използва термина *пеос*³⁹. Тези кораби използват каменни котви с отвори, за които Омир има специален термин *еупе*⁴⁰. Еупе обаче са и каменните котви с отвори открити по Западното Черноморие. Следователно, тези котви също са обслужвали гребни и гребно-ветроходни, и то предимно местни тракийски, кораби. В подкрепа на такъв извод са и следните факти от КБЕ в Европейска Тракия⁴¹. Единият - са глинени модели на плавателни съдове, открити в днешна СЗ България (Ломско) в некропол близо до р. Дунав. Другият - е изобразения на плавателни съдове върху култови каменни плочи от ЮЗ България (Разложко). И на двете места несъмнено е изобразявана *Слънчева ладия*, свързана с религията на древните. В конкретните случаи обаче е важно, че плавателните съдове са гребни. Дори и идеализирана, представата за *Слънчевата ладия* отразява реално съществували плавателни съдове.

V. Идеологията. Държавността. Стопанството на обществото от Късния Халколит в Югоизточна Европа произвежда *излишъци*, част от които се включват в търговски обмен и в натрупвания, използвани за нуждите на култа. Стратификацията на обществото сочи силно социално разслоение. Идеологията, изразена в култовите паметници е соларно-хтонична, с определено изявена роля на мъжкото, тоест на соларното начало. Тази идеология обосновава обществената функция на владетеля. Без да се знае точно коя форма на собственост е доминираща, въз основа на селищата и жилищата, може да се допусне, че социалната стратификация се дължи повече на съсловни и по-малко на класово икономическо деление. Като се добавят и най-старите писмена - т.нар. пиктограми, които реално са на по-висока - (прото)линейна степен на развитие на писмото - определено може да се каже, че в обществото на Късния халколит от

Югоизточна Европа се проявява държавността. И тъй като в Изтока през V, IV, III и II хил. пр. Хр. държавността се ражда от териториално-съседската община, може да се допусне нейната поява и съществуване редом с родовата - през Късния халколит, в Югоизточна Европа. Не може да се каже точно какви са политическите организации на обществото през тази епоха. Но се приема за сигурно, че някои от тях - поне тези от Западночерноморската *археологическа култура Варна*, представена блестящо от Варненския халколитен некропол, селището с *двореца* от Големия остров при Дуранкулак и други обекти по Западното Черноморие - са на преддържавна степен в развитието си, те били на прага на създаването на държава. Тъй като не е възможно да се определи точно къде е прагът на създаването на държава, тук се предпочита терминът *държавност* на социалната организация. Според конкретния случай той е по-подходящ и е по-точен, особено като се има пред вид, че става дума за общество, което има писмена, но е безкнижовно и долитературно.

Макар и без наличие на преки писмени исторически сведения държавността в Тракия между Късния халколит и Късния бронз може да бъде открита и потвърдена чрез нейни проявления⁴². На първо място се откроява производството и разпространението на мед и метални произведения - реални факти, които със сигурност, са свидетелство за натрупване на *излишъци* в обществото. Те са свидетелство и за съществувал обмен РБЕ, който, както стана ясно, се водил предимно по море - по Черно, Мраморно и Егейско море. На второ място е видно от разкопките на някои от селищата - като при Езеро и при Юнаците, например - обособяване и укрепяване със защитна крепостна стена на акропол с ръководни функции спрямо останалата част на околната селищна система. Очевидна е поне двустепенна съсловна стратификация, която има условия да се усложни и успоредно с извършването на по-големи натрупвания да премине в раннокласова. На трето място е видно (напр. надгробните могили и символите върху керамиката), че идеологията е соларна. Спокойно можем да сравним, именно идеологически, надгробните могили в ЮИ Европа от РБЕ и пирамидите на царете в Египет от епохата на Старото царство, която е по същото това време. Това означава, че идеологията укрепва властта на владетеля като заместник на Слънцето на Земята. Без да се знаят формите на собственост може да се предположи, колкото и да е хипотетично заради почти пълното отсъствие на писмени паметници, че и през РБЕ обществото в Тракия има елементи на държавност. И тъй като, както и държавността на Къснохалколитната цивилизация в Тракия тя все още не е развита класова, а се представя със свои съсловия, които изпълняват и ролята на класи в техния най-ранен стадий на развитие, то тя може да се определи като държавност на *съсловно-класово общество*,

назовавана с английския термин *chiefdom*. Съсловно-класовото общество в Тракия през Средната бронзова епоха се установява и потвърждава от селищата, като това например при Нова Загора. За тази епоха - чрез наблюдаваните новости в археологията, очевидно свързани с появата на калаения бронз - може да се каже, че се продължават традициите на предходната и в държавното строителство, тоест в наличието на *chiefdoms*.

Наличието на държавност⁴³ у траките в Югоизточна Европа от времето на тяхната най-ранна регистрация в писмени паметници към и от средата на II - началото на I хил. пр. Хр. може да се сравни, както с предварителните изводи, направени за прототракийското общество, така и със сигурните наблюдения на държавообразователните процеси сред траките през I хил. пр. Хр., най-добре документирани и най-ярко проявени в Одриското царство VI - IV в. пр. Хр.

Стопанството в Тракия през втората половина на II хил. пр. Хр. е затворено натурално, но то произвежда *излишъци*. Най-сигурни в това отношение са металните суровини и изделия. Тяхната направа и разпространение недвусмислено сочат съществуващ обмен. Колкото и да е слаб този обмен, най-вероятно ръководен от царя (царете), той се потвърждава специално за XVI-XII в. пр. Хр. от немонетните/домонетни форми на пари - споменатите метални слитъци, използвани от траките и от другите източносредиземноморски народи за презморска търговия, обмен на метали и други стоки. Успешен опит за натрупване в обществото са съкровищата, включително и тези от благороден метал, които са свързани и с култа, тоест с идеологията. Следователно, структурата на стопанството - от една страна, и активното проявление на тази структура - от друга -, сочат елементи на държавност. Сред формите на собственост - доминираща е общинната собственост; сравнително силно представена е царската - изявена освен върху стада, предимно над рудници, а по всяка вероятност, и над пристанища и кораби. Слаба се оказва частната собственост - най-вече разпространена върху стада домашни животни под формата на лична или семейна собственост. За сега, не се открива храмова собственост. Следователно, наличието на частна собственост, колкото и да е ограничена и неразвита, сочи че съществуват елементи на териториално-съседски общинни отношения, т.е. - елементи на държавност. Към това като се добави, че царската собственост би могла да се приеме и за форма на частната, то по формите на собственост държавността в Тракия през втората половина на II и началото на I хил. пр. Хр., е вън от съмнение.

Общественото устройство на траките от този период се разкрива чрез археологията. Укрепването с каменни стени или с ров и вал от дървени колове (палисада) е сигурен белег за ролята на предводителя,

който става цар. В археологията, обаче, представена чрез жилищата, селищата и крепостите, не се наблюдава драстична имуществена разлика между отделните семейства, родове и общини. Това означава, че Тракийското общество от този период е поне двусъставно. На единия сигурен полюс са управляващите и властващи царе (и аристокрацията), на другия - са управляваните и произвеждащи общественото благо - общинници. И двете съсловия се конституират от обичайно-правния ред. Това социално неравенство се узаконява чрез силата на оръжието и присъствието на укрепления, които целят защита на проектиращо се имуществено неравенство, изразявано най-вече чрез царската собственост и чрез ръководната роля на царя в изпълнението на култа, свързан от своя страна със съкровищата. Двете нива, обаче, са общественно обединени чрез общ соларно-хтоничен култ, свързан с идеологическата доктрина на тракийския орфизъм. Тези две съсловия се проявяват и като класи. Класите, като икономическа категория, основана на собствеността върху средствата за производство. Тяхното противоречие се заключава в следното. Освен над своите собствени средства за производство - стада, земи, рудници, пристанища и кораби - царят се стреми да владее със силата на оръжието, стреми се да властва и над останалата в ръцете на общинниците общинна собственост - стада, земи, води и т.н. При това, общинниците се стремят да запазят своята свобода и независимостта на своите средства за производство. Нямаме основания да не приемем, че по стара индоевропейска традиция, подобно на хититските царе от това време, така и царете в Тракия, обикалят периодично със свитата си земите, които смятат, че им принадлежат. По този начин - с мир или с оръжие - те взимат данък от населението. Така, производителите-общинници се оказват данъчно натоварени и облагани. Тоест, те се третират от царя (царете) като негови поданици - поданици на неговата държава. Това общество не е нито само съсловно, нито е завършено класово. Затова то бива названо съсловно-класово. Съсловно-класовото деление в Тракийско общество от втората половина на II - началото на I хил. пр. Хр. сочи, че и в социалните му отношения държавността е налице.

Царската идеология на Тракийското общество от този период е доктрината на тракийския орфизъм⁴⁴. Тя се изразява в материалните паметници, съкровищата (най-вече тези от благороден метал). Това означава, че и в идеологическо отношение може да се говори за ранна държавност в Тракия.

На паметници от тази епоха са установяват писмени знаци, които се разчитат в Линейните писма А и Б - от остров Крит и Микенска Гърция. Такива знаци са открити върху: медния слитък от с. Черково, Бургаско; златно-сребърния слитък от Калиакра, Добричко; шпулите от Бургас, от о.

Самотраки и при с Драма, Ямболско, каменни котви от Шабла и Созопол. Всички те, несъмнено сочат използване на писмена в ранното Тракийско общество, най-вероятно, свързани с култа и/или презморската търговия. Това също е сигурен признак на ранна държавност в Тракия.

Следователно, има всички основания да се предположи, че през II хил. пр. Хр. и особено втората половина на II и началото на I хил. пр. Хр. в Югоизточна Европа съществуват *chifdoms*. *Chifdoms* като държавностни организации на съсловно-класовото Тракийско общество от това време.

Идеологията и държавността в ЮИ Европа V-II хил. пр. Хр. несъмнено сочат типологическо сходство помежду си, наблюдавано за всички епохи на тези хилядолетия. Тоест, независимо от предполагаемите етнически и сигурните климатични промени, държавността остава от един и същи тип - *съсловно-класово общество* или *chifdom*.

Известните факти, че има видима промяна в материалната култура в ЮИ Европа при смяната на Халколитната с Бронзовата епоха и на Бронзовата с Ранножелязната — безспорно показват наличие и преодоляване на кризи с обществен характер. Кризите и промените в обществото се задълбочавали и от промените в географските условия. Тези промени довели и до промяна в демографската ситуация. Това налагало движения на местните общини, а не толкова и само външни нашествия, спрямо изследвания район. Контактите със съседните културно-исторически общности били съвсем естествени. Но не е задължително те да бъдат определяни винаги като войнствени разрушителни нахлувания от една или друга посока. При смяната на Халколитната с Бронзовата епоха е видна промяната в развитието на средствата за производство - внедряването на арсеновия бронз. Очевидна причина за това е достигнатото високо ниво на развитие през Халколита. Такова е положението и при смяната на Бронзовата с Ранножелязната епоха. Подобни, но по-слаби, изглежда кризите при смяната на РБЕ със Средната - и - с Късната бронзова епоха. Впрочем, тези кризи изглежда бележат етапи от индоевропеизацията на населението в ЮИ Европа, индоевропеизация - но като културно-исторически, а не само и толкова като езиков процес.

В заключение, може да се каже, че континуитетът в ЮИ Европа, V - II хил. пр. Хр., не върви само по права и възходяща линия, както се мисли от автохтонистите. Дисконтинуитетът, обаче, също не е толкова фрапиращ, колкото и както се мисли от миграционистите. Континуитетът и дисконтинуитетът са двете страни на единния културно-исторически процес, обусловен от баланса между разглежданите по-горе основни фактори за развитие на обществото. Ето защо, от гледна точка на теорията, приложена към изследваните извори за V - II хил. пр. Хр. - има всички основания да се смята, че споменатите кризи, всъщност

регистрират - преди всичко доминирането на континуитета, но така също и наличие на дисконтинуитет, в зараждането и развитието на държавността на обществото от съсловни-класови към раннокласови отношения.

БЕЛЕЖКИ

¹ **География на България.** Т. I Физическа география. Природни условия и ресурси. София, 1982, 240-247; **Георгиев, М.** Физическа география на България. София, 1991, 98-100.

² **Гумилев, Л. Н.** Гетерохронность увлажнения Евразии в древности (ландшафт и этнос). — *Вестник Ленинградского университета*, серия Г.Г., 1966, № 6, вып. 1, 62-63; **Carpenter, R.** Discontinuity in Greek Civilisation. Cambridge, 1966; **Bozilova, E., M. Filipova.** Polinogical and Palaeoethnobotanical Evidence about the Human Impact on the vegetation along the Black Sea Coast from the Neolithic till the Greek Colonisation. - In: *Thracia Pontica*, 4, Quatrieme symposium international, Sozopol, 1988. Sofia, 1991, 87-96; **Bozilova, E., M. Filipova.** Palaeoifical Conditions in the Area of the Prehistoric Settlement of Urdoviza near Kiten. - In: *Thracia Pontica*, 5, Actes du symposium international, 1991, Sozopol. Varna, 1994, 39-50; **Ryan, W., W. Pitman.** Noah's Flood. The New Scientific Discoveries about the Event that changed History. New York, 2000, 61-161.

³ **Игнатов, С.** Египет на фараоните. София, 1996, 48; **Игнатов, С.** Палирусът не расте на скала. София, 1998, 19.

⁴ **Панайотов, Ив.** Ямната култура по Българските земи. София, 1989. - Сх: (= *Разкопки и проучвания*, книга XXI), 43-157; **Панайотов, Ив.** Ранна и средна бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. - В: *Марица-Изток. Археологически проучвания*. София, 1991, 1.1, 33-40.

⁵ **Черних, Е. Н.** Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. - *Советская археология*, 1, 1978, 4, 58; **Chernych, E.N.** Metallurgical Provinces of the 5th-2nd millennia in Eastern Europe in Relation to the process of Indo-Europeanization, - *Journal of Indo-European Studies*, 1980, 8, № 3-4, 317-320.

⁶ **Черних, Е. Н.** цит. съч., 65.

⁷ **Черних, Е. Н.** Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978, 82.

⁸ **Шрамко, Б. А., Л. Д. Фомин, Л. А. Солицев.** Первая находка изделия из метеоритного железа в Восточной Европе.1. - *Советская археология*, 4, 1965, 199-204

⁹ **Тодорова, Х.** Знеолит Болгарии. София, 1979, 37; **Пяссек, Т.С.** Периодизация трипольских поселений (III-II тыс. до н.э.). - *Материалы и*

исследования по археологии СССР, 10. Москва- Ленинград, 1949, 20-108; Бибииков, С.Н. К 50-летию археологической науки на Украине. - *Советская археология*, 1967, 3, 58-59; Телегин, Д. Я. Средностопвська культура епохи мшъ Кіев, 1973, 131.

¹⁰ Бибииков, С. Н. цит. съч.; Телегин, Д. Я. цит. съч., 133 - 136; Шилов, В. П. Модели скотоводческих хозяйств степных областей Евразии в эпоху энеолита и раннего бронзового века. - *Советская археология*, 1975, 1, 14-15.

¹¹ Пассек, Т. С. цит. съч., 109-217; *История на България*. Т.1 Първобитно-общинен и робовладелски строй. Траки. София, 1979, 94-97.

¹² Шрамко, Б. А. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника (В связи с проблемой возникновения пашенного земледелия в Восточной Европе). - *Советская археология*, 1965, 4, 99; Краснов, Ю. А. Рала Симферопольской стеллы. - *Советская археология*, 1971, 2, 63; Краснов, Ю. А. Об истоках пашенного земледелия в Восточной Европе. - *Советская археология*, 1980, 3, 15-23.

¹³ Смирнов, К.Ф. О погребениях с конями и трупосожжениях эпохи бронзы: в Нижнем Поволжье). - *Советская археология*, № 27, 1957, 215.

¹⁴ Козлов, В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. Москва, 1969, 235-236.

¹⁵ Козлов, В. И. цит.съч., 235-239.

¹⁶ Тодорова, Х. цит.съч., 24.

¹⁷ Фол, Ал. Демографска и социална структура на Дравна Тракия. София, 1970, 125-126. Попов, Д. Тракология. София, 1999, 53-54.

¹⁸ *История на България...*, 101-102.

¹⁹ Фол, Ал. цит.съч.; Попов, Д. цит.съч..

²⁰ Lazarov, M. Localités pregreccques sur le littoral de la mer Noire au sud du Balkan. - In: *Thracia*, 3. Sofia, 1974, 107-113; Lazarov, M. Les sites submerges le long du Pont Ouest dans le contexte de l'histoire pontique et mediterraneenne. - *Pontica*, 26. Constanta, 1993, 7-18; Porozhanov, K. La vie des cites ouest-pontiques au Bronze Ancien (problemes des prospections). - In: *I" Symposium Illiro- Thrace, Nls-Blagoevgrad, 1989*. Sarajevo-Beograd, 1991, 163-167; Porozhanov, K. *Thracia Pontica entre...*, 371-376; Ivanov, I. A la question de la localisation et des etudes des cites submerges dans les lacs de Varna. - *Pontica*, 26. Constanta, 1993, 19-28.

²¹ Sakellariou, M. Recent Theories on the Origin of the Indo-Europeans in the Light of Data concerning the Proto-Greek. - In: *Acta TAB*, 6. Sofia, 1991, 180-186; Matsas, D. Samothrace and the North-Eastern Aegean: The Minoan Connection. - In: *Studia Troica*, 1, Main am Rein. 1991, 157-179; Dumas, Chr. Quelques indications concernant les contacts entre la mer Egee et la mer Noire avant

la colonisation grecque. - In: *Thracia Pontica*, 4. Sofia, 1991, 15-20; **Ivantchik, A.** Die Grabriten auf dem Tell Yunacite (West Bulgarien) und das Problem der Indogermanisierung des Balkans. - *Thetis*, Bd. 1, 1994, 17-22.

²² **Lazarov, M.** Localites pregrecoques...; **Lazarov, M.** Les sites submerges...; **Porožanov, K.** La vie des cites ouest-pontiques...; **Porožanov, K.** Thracia Pontica entre...; **Ivanov, I.** A la question de la localisation...

²³ **Ribarov, G.** The Osteological Material from the sunken Settlement at Ourdoviza. - In: *Thracia Pontica*, 4. Sofia, 1991, 113-118; **Ribarov, G.** Archaeozoological Material from the Eneolithic and Early Bronze Age Settlement at Sozopol. - In: *Thracia Pontica*, 5. Varna, 1994, 51-56.

²⁴ **Renfrew, C.** The Emergence of Civilization. - In: *Aegean in third Millenium BC*. London, 1972, 356; **Cherry, J.T.** Islands out of the Stream: Isolation and Interaction in Early East Mediterranean. - In: *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean*. Los Angeles, 1985, p. 24.

²⁵ **Bernabo-Brea, L. et al.** Poliochni: citta preistorica nell'isola de Lemnos. Roma, vol. 1, 1964; **Bernabo-Brea, L. et al.** Poliochni: citta preistorica nell'isola de Lemnos. Roma, vol. 2, 1976.

²⁶ **Lamb, W.** Excavation in Thermi in Lesbos. Cambridge, 1936.

²⁷ **Matsas, D.** Samothrace and the North-Eastern Aegean...

²⁸ **Barber, R., J. Me Gillivray.** The Early Cycladic Period: Matters of Diffinition and Terminology. - *AJA*, vol. 84, No 2, 1980, 150-159.

²⁹ **Toncheva, G.** Thracia Pontica a Г age du Bronze recent. - In: *Thracia Pontica*, 1, Sofia, 1982, 176-182.

³⁰ **Порожанов, К.** Общество и държавност у траките..., 168-169. Сведенията за двата последни медни слитъка дължа на проф. Михаил Лазаров от Варна, за което му изказвам своята благодарност.

³¹ **Venedikov, Iv.** La Mesambrie thrace. - In: *Nessebre*, vol. 1. Sofia, 1980, 7-22.

³² **Порожанов, К.** Общество и държавност у траките..., 158-167.

³³ **Porožanov, K.** Le site submerge d'Ourdoviza. - In: *Thracia Pontica*, 4. Sofia, 1991, 109-112.

³⁴ **Basch, L.** Le musee imaginaire de la marine antique. Athenes, 1987, 77-83.

³⁵ **Basch, L.** Op. cit., p. 90.

³⁶ **Basch, L.** Op. cit., 91-93.

³⁷ **Порожанов, К.** Датировка на каменните котви с отвори от Българското Черноморие. Постигания и проблеми. - *Археология*, 1989, No 1, 6-15; **Порожанов, К.** Каменните котви - паметници на тракийското мореплаване. - *Анали*, 1995, No 1-2, 15-22.

³⁸ **Ivanov, Z. et al.** Les resultats preliminaires de l'analyse petrographique des ancrs en pierre et des jas du littoral bulgare de la mer Noire. - In: *Thracia*

Pontica, 2. Jambol, 1985, 135-150.

³⁹ **Порожанов, К.** Ships in Homer's Epic Works. -: In *Tropis*, 4. 4th International Symposium on Ship Construcions in Antiquity, Athens, 1991. Athens, 1996, 367-373.

⁴⁰ **Ibidem.**

⁴¹ **Порожанов, К.** Общество и държавност у траките..., 110-111.

⁴² **Езеро. Раннобронзовото селище.** София, 1979; **Мерперт, Н. Я., А. А. Молчанов.** Градостроителна структура протофракийских поселения эпохи ранней бронзы на юго-востоке и юге Балканского полуострова (по данным археологических и нарративных источников). - In: *Acta TAB VI: V международный конгрес по фракологии (= Античная балканистика*, 6), Москва, 1988. *Serdicae*, 1991, 129- 141, 132; **Merpert, N.** The Problem of the Transition between the North Balkan Eneolithic to the Early Bronze Age in the Light of New Exploration in the Upper Thracian Plain. - *Orpheus*, 3, 1993, 5-8; **Ivantchik, A.** Die Grabriten auf dem Tell Yunacite (Westbulgarien) und das Problem der Indogermanisierung des Balkans. - In: *Thetis*, Bd. 1. Mannheim, 1994, 17-22; **Порожанов, К.** Държавност и цивилизация в Тракия и на траките..., 13-15.

⁴³ **Порожанов, К.** Общество и държавност у траките средата на II - началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалозайската общност). София, 1998 (= *Studia Thracica* 6), 207 с.

⁴⁴ **Фол, Ал.** Тракийският орфизъм. София, 1986, 190 с.; **Фол, Ал.** Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. София, 305 с.; **Фол, Ал.** Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий. София, 349.

FACTORS FOR THE DEVELOPMENT AND CRISES IN THE SOCIETY OF SOUTH-EASTERN EUROPE 5TH - 2ND MILLENNIUM BC

KALIN POROZHANOV

Abstract

The acknowledged fact of the noticeable changes in the material culture in South-Eastern Europe with the coming of the Bronze Age in the footsteps of the Chalcolithic as well as the transition from the Bronze to the Iron Age - undoubtedly testify to the existence and overcoming of crises with social characteristics. The crises and the following changes in the society are deepened also by changes in the geographical environment. All these brought also changes to the demographic situation. This put the local communities also on the move, as were the inner and out invaders to the region considered. The contacts with the neighbouring cultural and historical communities were most natural. They are not to be necessarily always defined as military, devastating invasions in either direction. The Bronze Age following in the footsteps of the Chalcolithic testifies to the change in the development of the means of production, i.e. the introduction of the arsenic bronze. The apparent reason for that is the high development of the Chalcolithic. The same applies, when it comes to the transition from the Bronze to the Iron Age. Similar, although not as strong, seem to have been the crises during the transition from the Early to the Middle, and from the Middle to the Late Bronze Age. Anyhow, these crises seem to point out the stages of the Indo-Europeization of the population of South-Eastern Europe, an Indo-Europeization as a cultural as well as historic process and not only and as much as a linguistic one.

The state organization appears in South-Eastern Europe during the Late Chalcolithic. At the beginning, this is the *chiefdom*, the earliest stage of class and estate social stratification. This stage of state organization lasts from the end of the 5th to the end of the 2nd millennium BC. The ideology and the statesmanship in South-Eastern Europe during this period undoubtedly show some typological similarities observed for all the periods of these millennia. Otherwise the supposed ethnic and climatic changes notwithstanding, the statesmanship always remains of the same type, i.e. *chiefdom*.

One could say that the continuity in South-Eastern Europe within the interval 5th-2nd millennium BC does not develop in a straightforward and ascending manner, as the supporters of the autochthonous development insist. All the same, the discontinuity is neither as disturbing, as the supporters of the migrational development pretend. The continuity and the discontinuity are the two sides of one and the same cultural and historical process, based upon the balance between the factors for the development of the society as mentioned above. This is why the theoretical point of view applied to the sources about the period 5th-2nd millennium BC taken into consideration, give us all reasons to believe that the above-mentioned crises register the dominating continuity over the ever-present discontinuity at the origins of the statesmanship and its development from a class-and-estate related to the early-class relationships.